

Līga VOGINA
Latoijas Universitāte

DARĪTĀJA UN IZJUTĒJA LOMAS ROBEŽOŠANĀS LATVIEŠU VALODĀ

Teikuma struktūras izpēte nesaraucjami saistīta ar semantisko lomu izpēti. Semantisko lomu analizē svarīga ir to strukturēšana, tādēļ nepieciešams izpētīt, kādas ir katras semantiskās lomas būtiskās pazīmes. Tās jāizmanto par pamatu semantisko lomu šķīrumam. Tomēr teorētiskajā literatūrā atrodamās semantisko lomu definīcijas un minētās pazīmes ne vienmēr ļauj nekļūdīgi un viegli nošķirt vienu semantisko lomu no kādas citas.

Neraugoties uz to, ka raksta nosaukumā pieteikta problēma latviešu valodas aspektā, tā skar arī citas valodas. Semantisko lomu izpētē vērojama liela demokrātija – dažādi autori izvirza atšķirīgu semantisko lomu skaitu un pētījumos lieto dažādus vispārinājuma līmeņus. Vienprātība pētnieku vidū valda par divu pretpolu esamību, proti, par vispārināta situācijas subjekta un situācijas objekta esamību. Semantiskā jeb dziļā struktūra, kas ir katra konkrēta teikuma pamatā, nesaraucjami saistīta ar sintaktisko jeb virsējo struktūru, kurā tiek atspoguļotas semantiskās lomas. Nav šaubu, ka teikuma semantikā svarīgs ir kreisās valences loceklis *subjekts*, bet pārejošu verbu argumentu struktūrā svarīgs ir arī labējās valences loceklis *objekts*. Sintakses līmenī šīm semantiskajām lomām atbilst noteikti teikuma locekļi. Semantiskā subjekta un semantiskā objekta lomas ir gramatikas kodola lomas (Farrell 2005, 14). Pārējās lomas veido ar predikātu nosauktās situācijas perifēriju, tādēļ par to skaitu un hierarhiju viedokļi atšķiras.

Teikuma semantiskās struktūras kodolu veido predikāts (darbības vārds) ar vismaz vienu argumentu. Argumentu skaits atbilst valenču skaitam. Tātad, ja darbības vārdam ir viens arguments, tas ir vienvalents darbības vārds.

Šajā rakstā tiks aplūkots darbības vārda kreisās valences loceklis, precīzāk, subjekts. Tā ir „vispārināta semantiskā loma, kas ietver darītāju (*Viņš raksta*), izjutēju (*Suns baidās no pērkonā*), to, kuram piemīt kāda pazīme (*Ojārs ir gudrs*), un citas semantiskās lomas” (VPSV, 379).

Teikuma struktūras analizē katrs autors pētījumam izvēlas atbilstošāko vispārinājuma pakāpi, respektīvi, ja svarīgs tikai un vienīgi kreisās un labējās valences locekļu pretstatījums, var izmantot vispārinātas semantiskās lomas *subjekts* un *objekts*. Ja svarīgi analizēt teikumā ietverto īstenības situāciju sīkāk, jāizmanto zemāka vispārinājuma pakāpe, tādējādi šķirot arī mazāk vispārinātas semantiskās lomas. Aplūkojot subjekta lomu sīkāk darītāja un izjutēja lomā, iespējams precīzāk noteikt īstenības situācijas tipu. Predikāts var nosaukt, piemēram, stāvokli vai aktīvu darbību. Tas ietekmē arī situācijas dalībnieku lomu ar konkrēto teikumu nosauktajā situācijā – semantiskais subjekts var būt darbības darītājs vai darbības, stāvokļa izjutējs.

Analizējot semantiskās lomas, jāņem vērā izteikšanas līdzekļi, kādi tiek lietoti katras lomas atspoguļošanai sintaktiskajā struktūrā. Tā kā subjekts apvieno vairākas lomas, likumsakarīgs ir jautājums – vai tās ir viegli norobežojamas cita no citas. Ja reiz tās tiek šķirtas, tad starp tām tomēr pastāv kāda robeža, kas neļauj visos teikumos atrastos subjektus analizēt vienādi. Subjekta lomai, tāpat kā citām lomām, ir savs tipisks izteikšanas līdzeklis. Subjekts latviešu valodā visbiežāk tiek izteikts ar teikuma priekšmetu (piemēram, lietvārdu vai vietniekvārdu) nominatīvā – *Es visu vasaru ravēju, laistīju, kopu (augļus)*. (K) To var izteikt arī ar determinantu, piemēram, *Vīnai bija bail no mēnessgaismas. Bērnām ir bail no mošķiem* (K), vārdkopas atkarīgo komponentu, piemēram, *Ābele ir mātes stādīta*. (K) Var būt arī tādi gadījumi, kad sintaktiskajā struktūrā subjektu vispār nenosauc: *Dators ir pieslēgts internetam ar modemu*. (K) Vienādi izteikšanas līdzekļi apgrūtina lomu noteikšanu.

Liela nozīme ir arī teikumā lietotajai darbības vārda izteiksmei. Salīdzināsim šādus piemērus: *Māsa lasa grāmatu*. un *Māsai jālasa grāmata*. Pirmajā piemērā var nošķirt ar lietvārda nominatīvu izteiktu subjektu un ar lietvārda akuzatīvu izteiktu objektu. Šajā piemērā lietota īstenības izteiksme, kas norāda, ka ar darbības vārdu izteiktā darbība reāli notiek. Tā kā lasīt nav iespējams neapzināti, tad var sacīt, ka *māsa* aktīvi veic darbību. Otrajā piemērā ir tāda pati situācija ar tiem pašiem situācijas dalībniekiem – subjektu un objektu. Taču situācija atspoguļota citādi – īstenības izteiksmes vietā izmantota vajadzības izteiksme, tādēļ subjekts izteikts ar lietvārda datīvu, bet objekts izteikts ar lietvārda nominatīvu. Kā zināms, vajadzības izteiksme „norāda uz nepieciešamu, obligāti īstenojamu darbību” (VPSV, 416). Tādējādi uz minēto situāciju var palūkoties divējādi – *māsa* veic obligātu darbību vai arī *māsa* zina par nepieciešamību lasīt grāmatu, bet vēl nelasa to. Šajā gadījumā jādodomā, vai abās situācijās *māsa* ir darītāja lomā, vai kādā no situācijām tā ir tikai izjutēja

lomā. Tāpat jādomā par to, vai iespējams, ka *māsa* vienlaikus ir gan darītāja, gan izjutēja.

Vienlīdz svarīgi ir pievērst uzmanību arī darbības vārda atgriezeniskumam, kas raksturo konkrēto īstenības situāciju. Atgriezeniskie darbības vārdi teikumam var piešķirt modālu nozīmi, piemēram, *Nespēju turēties pretī kārdinājumam, man apēdās pāris sliktas lietas.* (K) Atgriezeniskais darbības vārds norāda uz spontānu, nekontrolētu darbību. Subjekts teikumā izteikts ar datīvu. Tā kā darbība notikusi spontāni, *man* vairs nav uzskatāms tikai par darītāju vien, drīzāk šajā teikumā izteikta arī izjutēja loma. Aplūkosim šādu teikumu: *Dārznieks stipri sagriezās ar puķu poda lauskām.* Darbības vārdam *sagriezties* varētu būt saglabājusies vidējās kārtas nozīme, proti, tas varētu norādīt uz to, ka darbības veicējs pats sevi apzināti savainojis. Pretstatīsim iepriekšējam teikumam piemēru ar tiešu darbības vārdu: *Dārznieks stipri sagrieza sevi ar puķu poda lauskām.* Šķiet, var sacīt, ka atgriezeniskais darbības vārds *sagriezties* norāda uz nejaušu, negribētu darbību, bet tiešais darbības vārds *sagriezt* norāda uz apzinātu, tīšu darbību. Tātad no tā izriet, ka *dārznieks* abos teikumos uzņemas atšķirīgas semantiskās lomas – pirmajā piemērā *dārznieks* ir izjutējs, bet otrajā piemērā – darītājs.

Turpmāk rakstā skaidrosim, kā tiek raksturota darītāja un izjutēja loma, noskaidrosim ar šo lomu nošķiršanu saistītās grūtības un mēģināsim rast tām risinājumu.

Vispirms aplūkosim darītāja lomu. Darītājs jeb agenss ir „semantiskā loma – aktīvs, parasti ar gribu un apziņu apveltīts situācijas dalībnieks, darbības veicējs” (VPSV, 77), piemēram, *Tērpus dalībniekiem šuj trīs meistares.* Definīcijā par būtisku agensa pazīmi tiek izvirzīta gribas un apziņas esamība. Savukārt Džons Saīds par agensu sauc darbības ierosinātāju, kas spējīgs darboties ar gribasspēku (Saeed 2000, 140). Vladimirs Plungjans min, ka darītājs ir tāds situācijas dalībnieks, kurš ir aktīvs un darbības gaitā tērē savu enerģiju (Plungjan 2000, 165). Pītera Metjūsa lingvistisko terminu vārdnīcā dots šāds agensa definējums: 1. Nomens, kas nosauc darbības darītāju (-us). 2. Sintaktiska kategorija, kas norāda uz opozīciju *agenss – pacienss*. 3. Elements, kas pasīvā konstrukcijā atbilst subjektam aktīvā konstrukcijā (Matthews 1997, 11). Lietuviešu valodnieces Ēvaldas Jakaitienes pētījumos rakstīts, ka šo semantisko lomu var uzņemt arī nedzīvs priekšmets vai dabas parādība, kas var radīt darbību (*Vējš pūš. Autobuss brauc.*) (Skat. piem., Jakaitienē 1988, 62; 2009, 67). Līdzīgs uzskats atrodams arī mūsdienu lietuviešu valodas gramatikā. Tur norādīts, ka predikāts, kas apzīmē darbību

(*lietuviešu gramatikā tam pretstatīts stāvokļa predikāts – autores piezīme*), pie-
saista subjektu, kas ir aktīvs darbības veicējs vai izraisītājs – dzīva būtne vai
nedzīvs priekšmets un dabas parādības (*Bērni rotaļājas. Vējš noplēsa jumtu.*
Bāka rādīja ceļu.) (DLKG³, 494).

Jāmin arī tas, ka ārzemju autoru darbos (skat., piem., Saeed 2000 vai Fo-
ley 1984) tiek šķirta semantiskā loma *actor*. Latviešu valodniecībā šāda loma
netiek šķirta. Dž. Saīds norāda, ka tā ir vispārīgāka par darītāja jeb agensa
lomu. Ar šo semantisko lomu tiek domāts darbības darītājs, kas nav apveltīts
ar gribu (*Mašīna sabrauca ezi*) (Saeed 2000, 155). Savukārt Viljams Folejs
un Roberts Van Valins, rakstot par teikuma semantisko struktūru, norāda –
actor kā viens no darbības vārda argumentiem izsaka situācijas dalībnieku,
kurš veic darbību, iespaido, izraisa vai kontrolē ar predikātu nosaukto situāci-
ju (Foley, Van Valin 1984, 29). Viņi lieto arī terminu *prototypical actor*,
norādot, ka šāds prototipisks situācijas ietekmētājs/darbības veicējs ir agenss.
Tātad darītāja loma ir viens no vispārīgākas lomas veidiem. Atbilstoši Dž. Sa-
īda viedoklim, jebkurš darbības iniciators (*agent*) var būt arī darbības darītājs
(*actor*), bet ne otrādi (Saeed 2000, 155).

Apkopojot minētās darītāja lomas definīcijas, var izvirzīt šai lomai rak-
sturīgas pazīmes. Tātad darītājs: 1) ir aktīvs; 2) apveltīts ar gribu un apziņu;
3) parasti dzīva būtne, bet var būt arī nedzīvs priekšmets vai dabas parādība;
4) darbības veicējs; 5) darbības iniciators; 6) tērē savu enerģiju darbības veik-
šanai; 7) spēj kontrolēt situāciju.

Kā jau iepriekš tika minēts – subjekta lomu (darītāja un izjutēja) tipisks
izteikšanas līdzeklis ir teikuma priekšmets. Turpmākajos piemēros realizēta
darītāja loma. Sintaktiskajā struktūrā tai atbilst teikuma priekšmets.

Darītājs kā dzīva, ar apziņu un gribu apveltīta būtne, kas kontrolē situāci-
ju, var būt izteikts ar vienkāršu teikuma priekšmetu:

Meitenes skrien uz mākslīgo saulīšu iestādēm. (K)

Es visu vasaru esmu strādājis dārzā: stādīju, ravēju, laistīju, kopu augļus.
(K)

*Mēs celsimies agri un kāpsim līdz 4000 m augstumam, kur ierīkosim no-
metni.* (K)

Āvo (..) centīgi naglo lievenim jumtiņu. (K)

Malku šī (..) sieviete skaldīja virtuozī. (K)

*Lācis izklaidēja ar dažādām atrakcijām un Ziemassvētku rūķi dalīja gardu
klišģeri.* (Domāti maskās pārgērbusies cilvēki – autores piezīme.) (K)

Minētajos piemēros redzami verbi, kas nosauc dažādas ar fiziska spēka izmantošanu saistītas darbības.

Dzīvs, ar apziņu apveltīts darītājs var būt izteikts arī ar saliktu teikuma priekšmetu:

Zīgerists ar Kostandas kungu nesnauda, Limbažos (..) iepirka sveces un daliņa vēlētājiem, un stāstīja, ka Jeruzalemē iesvētītas. (K)

Mēs ar māsu dejojām baleta studijā un beidzām mūzikas skolu. (K)

Reizumis darītājs sintaktiskajā struktūrā var nebūt realizēts. Parasti tas ir ļoti vispārināts, tādēļ sintaktiskajā struktūrā tas var nebūt svarīgs. Taču bieži darītāju nerealizē, jo to iespējams noteikt pēc predikāta formas:

(Tu) Sauc draugus, ņemiet un ēdiet visi! (K)

Kad (es) biju mazāks, krāju markas un līmēju lidmašīnu modeļus. (K)

Ir virkne piemēru, kas nosauc dzīvnieku vai putnu veiktu darbību, taču šķiet, ka tādos gadījumos nevar runāt par apzinātu darbību. Kaut arī minēts dzīvs darītājs, tomēr tam nepiemīt spēja kontrolēt vai apzināti virzīt situāciju. Taču nevar noliegt to, ka *vārna* un *suns* ir aktīvi darbības iniciatori, tādā pieņēmēros tie izsaka darītāja lomu:

Ja vārnas skrien uz vakariem, tad rītā slikts laiks. (K)

Suns parasti uzbrūkot garāmgājējiem. (K)

Suns stāv pie vārtiem un rūc. (K)

Interesanti ir piemēri, kuros nedzīvam priekšmetam tiek piedēvēta darbības darītāja loma:

Iesākumā autobuss brauc gar jūru.. (K)

Kad lidmašīna sāk ieskrieties, no kādas vietas ceļas dūmi. (K)

Priekšējais ritenis iesprūda bedrē, kuru smiltīs bija izrakuši bērni, un velosipēds gaisā apmeta kūleni. (K)

Šajos teikumos nosauktie priekšmeti ir instrumenti kādas ar gribasspēku apveltītas būtnes rokās, jo *autobuss*, *lidmašīna* vai *velosipēds* pats no sevis nevar braukt, lidot vai apmest kūleni. Šo situāciju dziļajā struktūrā ietilpst kāds dzīvs un ar apziņu apveltīts dalībnieks, precīzāk, darbības darītājs, kas vada attiecīgo transportlīdzekli. Teikuma virsējā struktūrā tas netiek minēts vai arī tas tiek iekļauts priekšmeta nosaukumā, tādējādi parādot, ka darītājs un transportlīdzeklis ir cieši saistīti. Teksta autors šajā gadījumā izvēlējies personificēt nedzīvus priekšmetus, tādējādi galveno uzmanību pievēršot tieši priekšmetiem, ar kuriem kaut kas notiek.

Neskaidrības rada piemēri, kuros teikuma priekšmets ir kāda dabas parādība vai abstrakts jēdziens, piemēram:

Laiks tiešām skrien nemanot. (K)

Ja migla no rīta ceļas gaisā, būs labs laiks. (K)

Daži neesot centušies dzēst, ko zibens ir nodarījis. (K)

Un tā tas zibens caur paksi izgāja ārā. (K)

Lapas drīz vien iznēsā vējš. (K)

Vai varam teikt, ka minētajos piemēros realizēts aktīvs, ar apziņu un gribu apveltīts darbības darītājs, kas spēj kontrolēt situāciju? Šaubas nerada tas, ka dabas parādības notiek pašas no sevis, neviena neietekmētas. Tas nozīmē, ka dabas spēki ir darbības iniciatori. Darītāja lomā *laiks*, *vējš* vai *zibens* nonāk arī darbības vārdu dēļ. Situācijas raksturošanai tiek lietoti darbības vārdi, kurus attiecina uz cilvēku (*cilvēks skrien, ceļas, dara, nēsā kaut ko*).

Pārdomas rada piemēri, kuros ir darbības vārds *domāt*. Varētu šķist, ka domāšanu mēs neietekmējam. Domas vienkārši rosās cilvēka prātā. Tomēr valodā atrodamie piemēri ļauj pieņemt, ka domāšana ir apzināta darbība, kuru cilvēks ar gribasspēku var vadīt vajadzīgajā virzienā. Tā piemēros *Ko tu domā par datorspēlēm?* (K) un *Visu rītu es domāju par jums.* (K) domāšana ir apzināts process. Šajā ziņā var piekrist Intai Freimanei, kura darbības vārdu *domāt* ierindo starp tiem, kuru argumentu struktūrā ir darītājs (Freimane 2008, 125).

Analizējot semantiskās lomas un tām atbilstošos teikuma locekļus, jāpatur prātā, ka atbilsme starp semantisko subjektu un sintaktisko subjektu ir tikai ar kādu no darāmās kārtas izteiksmēm izteiktā teikumā. Tādā gadījumā darītājs arī teikuma sintaktiskajā struktūrā saglabā subjekta pozīciju. Turpretī ciešamajā kārtā semantiskais subjekts bieži vien tiek pazemināts rangā un tiek nobīdīts uz sintaktiskā objekta vietu. Reizumis tas pat vispār var nebūt minēts teikuma sintaktiskajā struktūrā.

Otra semantiskā loma, kas šajā rakstā jāaplūko, ir izjutēja loma. Kā jau sacīts iepriekš, tā ir subjekta loma, tādēļ arī izjutēja izteikšanas līdzeklis teikuma sintaktiskajā struktūrā ir teikuma priekšmets.

Izjutējs jeb eksteriēns ir „semantiskā loma – dzīva būtne, kas izjūt stāvokli, procesu vai darbību, bet neietekmē to, piemēram, *Jānis dzirdēja durvis aizveramies. Zēnam bail no negaisa.*” (VPSV, 168). Šī definīcija sasaucas ar Dž. Saīda skaidrojumu – izjutējs ir situācijas dalībnieks, kurš zina par darbību vai stāvokli, ko raksturo predikāts (Saied 2000, 154). Šis dalībnieks izjūt darbību vai stāvokli, bet nekontrolē to. V. Plungjans izjutēju definē kā situāci-

jas dalībnieku, kas uztver redzes, dzirdes u. c. veidu informāciju (Plungjan 2000, 165). Tik tiešām izjutējs ir uztveres verbu argumentu struktūrai raksturīgs arguments. Uztveres verbi ir verbi, kuri nosauc informācijas uztveršanu ar kādu no maņu orgāniem.

Tālāk aplūkosim piemērus ar izjutēja lomu. Šī loma (gluži tāpat kā darītāja loma) teikumā bieži izteikta ar teikuma priekšmetu nominatīvā:

Aiz muguras Džō vēl dzirdēja māti runājam. (K)

Policisti viņa elpā saoda alkohola smaku. (K)

Nākamajos piemēros predikāti ir darbības vārdi *baidīties*, *just* un *mīlēt*:

Es baidos no dusmīgiem cilvēkiem. (K)

Viņš baidās no nākotnes. (K)

Mēs jūtam pienākumu strādāt. (K)

Kā tu tagad jūties ar pīrsingu? (K)

Kādēļ skatītāji tā mīl Pixar filmiņas? (K)

Liena tomēr mīl savu Kasparu. (K)

I. Freimane šādus darbības vārdus ierindo pie darbības vārdiem, kas ietilpst agensa psihiskajā laukā (sīkāk par to skat. Freimane 2008, 125). Tas nozīmē, ka ar šiem darbības vārdiem nosauktajā situācijā subjekts ir darbības veicējs, nevis izjutējs. Raksta autorei tomēr šķiet, ka šādos gadījumos nav pazīmju, kas ļautu dotās situācijas analizēt kā darbību ar aktīvu darītāju, kurš kontrolē vai ietekmē minēto situāciju, tādēļ subjekts šajos piemēros analizēts kā izjutējs.

Izjutējs sintaktiskajā struktūrā var būt izlaists, ja tas nosakāms pēc predikāta formas:

Merķeļa ielas dzīvoklī (es) redzēju savu duci aziātu. (K)

Daži vēzieni kraulā, un (es) jau sataustu smilšaino krastu. (K)

..pēc brīža (mēs) sajūtam spēcīgu benzīna smaku.. (K)

Arvien vairāk (mēs) jūtam interesi par latviešu dzīvi ārzemēs. (K)

Izjutējs var būt izteikts arī ar teikuma priekšmetu datīvā, piemēram:

Man patīk basketbols. (K)

Šī semantiskā loma teikuma sintaktiskajā struktūrā var būt izteikta arī ar determinantu: *Man salst. Viņam klājas labi* (VPSV, 168).

Aplūkotajos piemēros predikāts ir kāds no uztveres verbiem, piem., *redzēt*, *dzirdēt*, *saost*, *sataustīt*, *just*. Džofrijs Līčs tos dēvē par inertas uztveres verbiem. Apzīmētāju *inerts* valodnieks lieto, lai šķirtu pasīvu uztveres situāciju, ko var izteikt ar darbības vārdu *redzēt*, no uztveres situācijas (ko var izteikt

ar darbības vārdu *skatīties*), kurā uztvērējs aktīvi pievērš uzmanību kaut kam (Leech 2004, 25). Arī latviešu valodā ir virkne šādu vārdu pāru, piemēram, *klausīties* un *dzirdēt*, *skatīties* un *redzēt*. Atgriezeniskais darbības vārds norāda, ka skaniskas vai vizuālas informācijas uztvērējs ne tikai pasīvi fiksē notiekošo, bet arī velta zināmu daļu savas enerģijas, lai informāciju varētu uztvert. Tas redzams nākamajos piemēros, kur darbības vārds *klausīties* teikumam piešķir apzinātas rīcības niansi:

(*Mēs*) *Pamatīgi izstaigājam (..) Ermitāžu, rūpīgi klausāmies gides stāstīto.*
(K)

Parasti mēs klausāmies, bet daudz ko nedzirdam. (K)

Tātad abos piemēros darītājs ir vienlaikus arī izjutējs. Līdzīgi arī teikumā *Es noskatījos jaunāko izrādi* runa ir par to, ka es ne vien apzināti skatās, bet arī uztver informāciju. Savukārt teikumā *Aiz sienas (es) dzirdu mūziku* tiešais darbības vārds norāda, ka darbība notiek (precīzāk, mūzika skan) neatkarīgi no klausītāja, kurš atrodas aiz sienas. Tātad klausītājs ir pasīvs informācijas uztvērējs, situācijas izjutējs, ne vairs darītājs.

Interesanti ir piemēri, kuri ir savā ziņā pretrunā ar izjutēja definīciju. Definīcijā norādīts, ka izjutējs var būt dzīva, just spējīga būtne. Bet sarunvalodā ļoti bieži dzirdami tādi piemēri, kuros izjutējs ir kāds telpaugs vai koks. Aplūkosim dažus piemērus:

Gumijkokš mīl gaišas telpas. (K)

Saulainas vietas mīl agave, bilbergija, bugenvilija, juka, eiforbija. (K)

Pelargonija mīl gaismu, labi jūtas uz palodzes. (K)

Aplūkosim šo darbības vārdu nozīmes latviešu valodas vārdnīcā. Darbības vārds *just* nozīmē '1. Uztvert ar maņu orgāniem; sajust. 2. Pārdzīvot (emocijas, jūtas). 3. Apzināties, saprast; arī nojaust' (LVV, 464). Darbības vārds *mīlēt* nozīmē '1. Izjust mīlestību (1). *Mīlošs vīrs*. 2. Izjust mīlestību (2). *Darbabiedri viņu mīl*. 3. Izjust dziļu interesi, aizrautīgi nodoties (kam)' (LVV, 650). Savukārt darbības vārda *patīkt* nozīme vārdnīcā ir šāda '1. Izraisīt patīku; izraisīt simpātijas pret sevi. 2. Saskanēt ar (kāda) vēlēšanos' (LVV, 809). Zināmā mērā var sacīt, ka telpaugi vai koki ir dzīvi organismi, jo tie gluži kā dzīvas būtnes uzņem skābekli, tajos notiek dažādu vielu apmaiņa, tiem ir savs dzīves cikls, taču darbības vārdu *just*, *mīlēt* vai *patīkt* semantika norāda, ka tie saistīti ar cilvēkiem. Sarunvalodā runātāji mēdz personificēt augus, kokus un puķes, tādēļ arī šāds darbības vārdu lietojums ir pieļaujams. Tādējādi varam teikt, ka šajos piemēros ir izjutējs, kaut arī tas nesaskan ar izjutēja lomas definīciju.

Izjutējs var parādīties divu veidu situācijās. Vienā gadījumā izjutējs uztver informāciju, jo pats tieši iesaistīts situācijā, piemēram, *Es šodien stipri salstu. Es jūtu ievziedu smaržu*. Bet otrs situāciju tips ir – izjutējs ir kādas citas darbības novērotājs, piemēram, *Starpbrīdī Kristaps dzirdēja meitenes sarunājamies par jauno fizikultūras skolotāju*. Šeit Kristaps nav tieši iesaistīts sarunā. Jeļena Padučeva nosaukusi šīs par situācijām ar novērotāju (skat. Падучева 2004, 67). Izjutējs ir saistīts ar diviem semantiskajiem plāniem. Tā minētajā piemērā viena situācija ir starpbrīdis skolā, kur Kristaps ir viens no dalībniekiem. Teikumā nav norādīta Kristapa loma šajā situācijā. Taču otra situācija, precīzāk, darbība, kas norit paralēli, ir saruna starp meitenēm. Kristaps ir šīs sarunas liecinieks. Arī jau iepriekš minētais piemērs *Aiz muguras Džo vēl dzirdēja māti runājam*, atspoguļo divas paralēlas situācijas – vienā situācijā ir iesaistīts Džo, bet otrā situācijā, kurā māte runā, Džo ir liecinieks viņas teiktajam. Tātad otrā situācijā Džo ir vērotājs no malas, izjutējs.

Latviešu valodā ir vesela virkne piemēru, kuros vienam dalībniekam ir vienlaikus divas semantiskās lomas, piemēram, subjekts ir analizējams gan kā darītājs, gan kā izjutējs. Teikumā *Es pamaniju, ka jums garšo ķiploki*, ir izteikts viens izjutējs *es*, kas pamana kaut ko, bet ar vietniekvārda daudzskaitļa datīva formu *jums* izteikts gan aktīvs darītājs, gan arī darbības rezultāta izjutējs. Darbības vārda *garšot* 1. nozīme ir ‘izraisīt patīkamu garšas sajūtu’, bet 3. nozīme ir ‘ieņemt (ko) mutē, ēst vai dzert, lai noteiktu (tā) garšu’ (LVV, 307). Tātad ar vietniekvārda daudzskaitļa datīva formu nosauktais situācijas dalībnieks apzināti ēd ķiplokus, jo tie izraisa patīkamas garšas sajūtu, ko darbības darītājs arī pats uztver. Līdzīgi būtu analizējams nākamais piemērs: *Man garšo brūnie rīsi un mammas sautētie dārzeņi*. Ar pirmās personas vietniekvārda datīva formu izteiktais situācijas dalībnieks apzināti darbojas, respektīvi, ēd brūnos rīsus un dārzeņus un pats arī uztver garšu.

Šajā ziņā interesanti ir arī reciprokie darbības vārdi, kas izsaka savstarpēju darbību. Tas nozīmē, ka ar reciproko darbības vārdu nosauktā situācijā ir vismaz divi dalībnieki, kas mijiedarbojas, pie tam katrs darītājs šādā ar reciprokiem vārdiem raksturotā situācijā ir vienlaikus arī otra darītāja veiktās darbības izjutējs, piemēram, *Bušs sarokojās ar Irākas premjerministru*. (K) Šajā teikumā ir divi darītāji – Bušs un Irākas premjerministrs. Tā kā abi sarokojas, tad katrs no viņiem vienlaikus ir rokasspiediena „izpildītājs” un rokasspiediena izjutējs. Atkarībā no tā, vai darbība ir sinhrona, var runāt par situācijas dalībnieku, kas vienlaikus pilda divas lomas, vai arī par dalībnieku, kas vispirms uzņemas vienu lomu, pēc tam otru. Līdzīgi analizējams teikums *Viņi draudzīgi sasveici-*

cinājās cits ar citu. (K) Atšķirībā no iepriekšējā piemēra šajā teikumā darbības savstarpējība pastiprināta ar teikuma beigu daļu *cits ar citu*.

Raksta sākumā, aplūkojot dažādu autoru atzinumus par subjektu, tika minēts *prototipisks agenss*. Semantisko lomu sakarā daudzu valodnieku darbos (skat., piemēram, Foley, Van Valin 1984; Dowty 1991; Van Valin 2001) tiek lietots prototipa jēdziens. Ar prototipiskām lomām saprot tiešām tipiskus situācijas dalībniekus, kam piemīt visas konkrētai semantiskajai lomai raksturīgas pazīmes vai lielākā daļa šo pazīmju. Jo mazāk raksturīgo pazīmju piemīt konkrētam situācijas dalībniekam, jo mazāk tipisks konkrētais arguments būs darbības vārda argumentu struktūrā. Salīdzinot jau minētos piemērus *Meitenes skrien uz mākslīgo saulīšu iestādēm* un *Laiks tiešām skrien nemanot*, varam secināt, ka prototipiska darītāja loma izteikta pirmajā teikumā ar lietvārdu *meitenes*. Mazāk prototipisks darītājs ir otrajā piemērā, jo *laiks* var skriet tikai tādēļ, ka ir nozīmes pārnese uz līdzības pamata ar reālu fizisku darbību. Tā par prototipiska darītāja jeb agensa visprecīzāko definīciju varētu saukt krievu valodas lielajā enciklopēdiskajā vārdnīcā atrodamo skaidrojumu – ar terminu *agenss* nosauc dzīvu situācijas dalībnieku, tās apzinātu iniciatoru, kurš kontrolē situāciju, izpilda noteikto darbību un ir situācijas „enerģijas avots” (БЭС, 17). Par netipisku darītāju uzskatāms nedzīvs priekšmets vai dabas parādība, kas var kaut kādā veidā izraisīt darbību vai nonākt kādā stāvoklī. Savukārt par prototipisku izjutēju jeb eksperiensu varētu saukt tikai dzīvu situācijas dalībnieku – cilvēku vai dzīvnieku –, kurš spēj just, uztvert kādu informāciju, bet nevar situāciju ietekmēt. Tēlaini izsakoties, izjutējs ir situācijas liecinieks, kamēr darītājs ir situācijas līdzautors.

Raksta noslēgumā jāsecina – lai gan darītāja lomu no izjutēja lomas bieži ir ļoti grūti nošķirt, latviešu valodas sakarā tās ir vērts saglabāt semantisko lomu sistēmā kā atsevišķas lomas, jo katra no tām atklāj būtiskas pazīmes, kas maina arī situācijas tipu. Semantisko lomu klāstu gan var papildināt ar jaunām lomām, taču sintaktiskajā struktūrā teikuma locekļu skaits ir galīgs. Latviešu valodas piemēros atklājas, ka dažādās īstenības situācijās var runāt par izjutēju kā atsevišķu patstāvīgu semantisko lomu. Daudz ir arī valodas piemēru, kuros var runāt par lomu sinkrētismu – divām lomām vienlaikus. Rezumējot svarīgāko, darītājs pilnībā iesaistās darbībā, tātad darbība ir atkarīga no darītāja un ir vērsta uz rezultātu, tā ir mērķtiecīga. Savukārt izjutējs nav tieši iesaistīts darbībā, kuru viņš izjut, respektīvi, viņš nepiedalās situācijā savas gribas vadīts, bet gan izdzīvo to, kas ar viņu notiek.

BOUNDARIES OF AGENT AND EXPERIENCER IN LATVIAN

Summary

The deep sentence structure is reflected in the surface sentence structure. There is no doubt that the actor is an important participant in the semantics of the sentence, and the patient is important in the transitive verb argument structure. Other participant roles form periphery of the situation.

The article deals with the issue of boundaries between agent and experiencer roles. In Latvian, both agent and experiencer employ the same means of expression – both participants syntactically can be expressed by the subject. The aim of this article is to clarify whether it is easy to divide these participant roles and what criteria help to make a more objective division. The identification of prototypical roles helps to divide agent and experiencer. The more typical agent features the participant has, the more typical agent the participant is. The comparison of two Latvian examples *Meitenes skrien* (*Girls run*) and *Laiks tiešām skrien* (*Time really runs*) demonstrates that the prototypical agent is *meitenes* (*girls*). The noun *laiks* (*time*) is a less typical agent because the predicate *run* in this sentence is used figuratively.

The prototypical agent is an animate controller of the situation who willingly performs an action with a clear purpose and uses his energy to be able to realize the action. The non-typical agent is an inanimate thing or natural phenomenon that can evoke an action or reach a definite state. The prototypical experiencer is an animate participant (human being or animal) who is able to feel, to comprehend information but is not a controller of the situation. The non-typical experiencer can be an inanimate thing or plant. Figuratively speaking, the experiencer is the witness of the situation, while the agent is the author of the situation.

AVOTS

K – Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss (<http://www.korpuss.lv> – skatīts no 2010 09 līdz 2011 02).

LITERATŪRA

DLKG³ – Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 3 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Dowty David 1991, Thematic proto-roles and argument selection, *Language* 67(3), 547–619.

Farrell Patrick 2005, *Grammatical relations*, New York: Oxford University Press.

Foley William A., Robert D. Van Valin 1984, *Functional syntax and universal grammar*, Cambridge: Cambridge University Press.

Freimane Inta 2008, *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

LVV – Dainuvīte Guļevska (red.), *Latviešu valodas vārdnīca*, Rīga: Avots, 2006.

Jakaitienē Evalda 1988, *Leksinē semantika*, Vilnius: Mokslas.

Jakaitienē Evalda 2009, *Leksikologija*, 2 pakartot. leid., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Leech Geoffrey N. 2004, *Meaning and the english verb*, 3rd ed., Great Britain: Pearson Education Limited, Longman.

Matthews Peter H. 2007, *The concise Oxford dictionary of linguistics*, 2nd ed., New York: Oxford University Press.

Palmer Frank R. 1994, *Grammatical roles and relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Plungjan Vladimir Aleksandrovič 2000, *Obščaja morfologija: Vvedenie v problematiku*, Moskva: URSS.

Saeed John I. 2000, *Semantics*, 3rd ed., Oxford etc.: Blackwell publishers.

VPSV – Valentīna Skujiņa (red.), *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Valsts valodas aģentūra, 2007.

Van Valin Robert D. 2001, *Semantic macroroles in role and reference grammar*, http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/vanvalin/rrg/vanvalin_papers/SemMRsRRG.pdf (2001 12 20).

Падучева Елена Викторовна 2004, *Динамические модели в семантике лексики*, Москва: Языки славянской культуры.

БЭС – Виктория Николаевна Ярцева (ред.), *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*, 2-е изд., Москва: Большая российская энциклопедия, 2000.

Līga VOGINA

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4a

LV-1050 Rīga

Latvia

[liga.vogina@lu.lv]